

Kitekintés. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepének vizsgálata fontos lehet mind a szövegtipológia, mind a lexikon számára. Használata igazolni látszik bizonyos szövegtípusok nyelvi megalapozottságát, így az „elbeszélés”, illetve a „kommentár” kettősségét. A hiperonímia (bennefoglalás) kapcsán pedig felvethetjük a direkt anaforaként törvényszerű lexikális egységek (*egy kutya* → *az állat*) egyfajta „grammatikalizációjának” kérdését.

Kornyáné Szoboszlai Ágnes

A hegy és az út szerepe **Kós Károly *Varju nemzetségében***

Kós Károly *Varju nemzetségéről* a Stíluskutató csoportban írt dolgozatomat azzal fejeztem be, hogy „Kós Károly a Trianon után még alig ocsúdó politikai helyzetben tollat ragadott, hogy a bolond Varjuk példázatán elmondja a hűség »balladáját«” (Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a *Varju nemzetség-ről*¹. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 194–213). Megható átéléssel idézi a szerző a mű keletkezésekor tapasztalható közhangulatot az előszóban: „Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszélgessünk az örökké-némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat.

Akkor született ez az írás.

Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság. Csak néhány szál virág abból a nagy cinteremből, amit Kalotaszegnek ösmer ezer esztendeje Erdélyország” (in: *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete*. Nap Kiadó, 2005. 71).

A stíluskutató csoportbeli dolgozatomban azt írtam forrásmegjelölés nélkül, hogy „A húszas években az irodalmi kritika nem fogadta lelkesedéssel Kós Károly művét, mert nem tudott mit kezdeni az olyan »történelmi« regénnyel, amelynek középpontjában nem történelmi személyiségek állnak” (i. h. 199).

---

¹ A továbbiakban a *Varju nemzetség* oldalszámait a következő kiadásra vonatkoznak: Kós Károly, *Háromskönyv – Szépirás, publicisztika, grafika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. A mű a 365–595. lapokon található.

Ennek a megállapításomnak a forrása Varró János kismonográfiája, amelyben – most már szó szerint idézve – ezt írja: „A Varju-nemzetséget, amely 1925-ben jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában, a kritika tartózkodással fogadta. Nem értette mondanivalóját, szokatlannak tartotta történelemábrázolását, népszemléletét. Annál nagyobb sikere volt a regénynek az olvasók körében. [...] sikerült tehát meghódítania az olvasók széles tömegeit, akik a regényből a szülőföld szeretetének, az együtt élő népek sorsközösségének és a népi erők teremtő, életfenntartó munkájába vetett hitnek tiszta akkordjait hallották kicsengeni. Ez az időálló mondanivaló avatja Kós első regényét szocialista kultúránk szerves részévé.” (i. h. 128).

Feltétlenül revideálnom kell a fentebb idézett megállapításomat, szöveg szerint is megismerve azokat az írásokat, amelyek a korabeli kritika hangját jelentették. Ezekből idézek néhányat²: „krónikának nevezett nagy regénye, a *Varju-nemzetség*, döntő bizonyosságot tesz [Kós Károly] elhivatott íróvolta mellett is. [...] a kenyérkereső munkától ellopott éjszakákon, lassan, tempóval készül az első, minden ízében transzilván regény [...] A stílustiszta erdélyi mű” (Szentimrei Jenő: Kós Károly 74–75; 1928-ban megjelent írás). Remenyik Sándor Kalotaszeg lelke című írásában felteszi a kérdést: „Vajon csakugyan nem regény Kós könyve? Meggyőződésem szerint regény bizony az, még pedig a javából, ha nem is illik rá mindenben a regény iskolás, műfaji meghatározása. Sokkal finomabb szövésű, lírai fluidumtól át- meg átítatott, semhogy a mese magvát első pillantásra s durva markolással ki lehessen hámozni belőle” (79; 1926-ból). „Tipikusan erdélyi könyv Kós Károly *Varju-nemzetség* című »krónikája« [...] könyvét maga sem nevezi regénynek, de a krónika szerény neve alatt minden ízében érdekes és művészi elbeszélő munka lappang” (Makkai Sándor: Erdélyi irodalom 83; 1925-ből). Móricz Miklós szerint „nagyyszerű alkotás és az erdélyi magyar irodalomnak jövője felől minden kétséget eloszlató” munka. „Kós többet tesz és többet ér el ebben a regényben, mint az, aki embereket támaszt fel az írói gondolat valósága számára: Kós egy kort támaszt fel. [...] Ő nem a nagyokat emeli ki a múltból, hanem a kicsiket. Nem a hősokeket, hanem a névteleneket” (Kós Károly: *Varju-nemzetség* 85; 1926-ból). Kovács László Páztortúzbéli írásából idézek még:: „A legpompásabb képzelőerővel varázsolja elének a történelem kódéba hullt kis emberek életét. A múlt jelenetei elevenülnek meg. Kis emberek mozdulatai szimbolikusan megnőnek, apró csatáik miniatűrök szépségét idézik fel a mindig hősök lépteitől döngő történelmi regények között. A társadalom mély rétegeiben mozog a múlt... Kós első regénye meglepő írói készséget és költői erőt mutat. [...] Sok erdélyi olvasó nyújtotta és nyújtja ma is az 1918 óta megjelent erdélyi könyvek között az elsőséget Kós Károly *Varju-*

---

² A hivatkozások a Nap Kiadó 2005-ös *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete* című kötetére vonatkoznak.

nemzetségének” (Kós Károly 92; 1929-ből) Az idézett elismerő írásoktól messze van a meg nem értés, az elutasítás hangja.

Az író által krónikának minősített mű cselekményének központjában Varju János és Basa Tamás családjának párhuzamosan futó, sok ponton érintkező vagy egymást keresztező „hétköznapi” története áll.

A Basák a tradicionális életvitel, a többséghez idomulás nem mindig sima, nem megalkuvásmentes formáját választják, míg a Varjuk, akik környezetüktől megkapják a nemzedékről nemzedékre öröklődő *bolond* jelzöt, felvállalják a különállást, a másokétól eltérő célokat és a hűséget eszményeikhez. A hegyi és a völgyi emberek ellentéte is ott húzódik közöttük.³ „Csudálatos dolog, de igaz, hogy az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket. Talán mert félnek tőlük; lehet. [...] Pedig itt korábban kél a nap és későbben nyugszik és – közelébb az Isten. De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket. [...] A völgyi ember minket nem láthat [...], de mi belelátunk a völgyi ember életébe. [...] A mi dolgainkat nem tudhatják, a mi életünk nekik titok örökké” (375).

A hegy valóságos földrajzi objektumként jelenik meg. Szinonimája a *havas*. Van néhány hegy, amelynek a tulajdonnevét is megtudjuk: „a *Pojána* megmaradt. A *Pojána* egészen a *Talharu* oldalával (370). „Mert [Varju János] vágyott haza, ide kérezett. Vajon mit csinál a *Pojána*? Hogy fújnak a szelek a *Vlegyásza* fenyői között?” (374) „A valkai Varjuk havasát *Pojána Talharuluinak* hívták [...] a patakon túl lomhán torpanó sötét hegy [...] a *Lóhavas* az a *Dealu Calului* [...] messziről, szürkén, fátyolosan ide látszik a *Vlegyásza*, a kopasz hátú, vénséges *Vlegyásza*” (386–387). „Nem ügyelte [Kisanna], hogy vajon felleges-e az *Öreghavas* hármass orma, aki pedig a monostori kapuból egészen jól látszik” (466).

Varju Gáspár politikai ellenfele és szerelmi vetélytársa, a székely hadnagy Maksai László háromszor jelenik meg a Varjuk havasán. Először a lopókat kézre kerítő, velük harcba keveredő, sebesült Gáspár betegágyánál látjuk, másodszer a havas körül vadászó, de tulajdonképpen az „elrekkentett” kincset, a Zólyomi-harácsot kereső „pataki úr”, Rákóczi fejedelem védelmére sietve „kapja ki Maksai övéből a pisztolyt és Gáspár arcába süti” (503); ez okozza Gáspár halálát kisebbik fia, Varju Jankó születésének éjszakáján. Harmadik útját Maksai a betörő tatárokkal vívott harcban sebesülve, hordágyon teszi meg, és már halni érkezik a Pojánára: „Oda temették a nagy fenyő alá. Gáspár mellé és öreg Varju János mellé [...] Maksai László vitéz ember volt, illik, hogy itt nyugodjék...” (594)

³ Kós Károly maga is „hegyi ember”, mint azt a Varju János alakjában megjelenő önéletrajzi vonások igazolják: „a kalotaszegi Sztánát, ott is az erdő szélét választottam lakóhelyemül. Városban nem akartam lakni. Falun sem. Furcsa magányos természetem következtében az egyéni függetlenséget is úgy értelmeztem, hogy a lakóhelyem természeti környezetét is szabadon választhassam meg. Azt azonban igényeltem, hogy minden közel legyen. Ilyen volt az a tisztás Sztánán, ahol házat építettem” (*A legszebb élet, amit magamnak elgondoltam – Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 84–85).

Ahogy öreg Varju János „ide kérezett”, a havasba, „udvart kerít a Pojánán” (376), úgy menekül a völgyi emberek multságából Gáspár is: „Tekintete körüljárt, aztán megfordult és ki. Csak haza! Fel a hegyekre, az erdők közé. Szégyellte magát” (399).

A hegy **nemcsak** az emberek **menedéke** a tatár betöréskor, hiszen ide húzódnak fel a völgyi emberek. A titokzatosan eltűnt kincset is ott sejteti az író a Talharu oldalában, a forrásnál. „A mesebeli kincs, aki egykor kiszökött a várból, hogy híre-nyoma nem maradt [...] Aztán csak elbűjt. Talán itt a hegyek között. Hogy most, amikor a Bethleneknek szükségük van rá, megmozduljon és katonákat szerezzen, sereget állítson és lángba borítsa a Rákócziak reménységét” (480).

Gáspár ajándékai, amelyeket a Basa családnak hoz, a hegyhez, a havashoz fűződnek. „Üres kézzel nemigen jött a fiú; nyulat, őzet, szarvascomb, vaddisznó-oldalt, friss pisztrángot hozott nagyanyónak a konyhára. Kisannának mátyásmadarat, mókust, kalickát, zörgős kártyuskát. Mogyorót, epret vagy málnát, gombát. Amit az erdők adnak fenn a havason” (381). És a legfontosabb a megszélidített varjú, a Gáspár madara, amit Kisanna szabadon eresztet. „Szinte bánta már, hogy visszaadta a szabadságát a fekete madárnak, akit valamikor úgy kért, úgy kívánt magának” (469).

Maksai ajándékai inkább a völgyhöz, a városhoz, várhoz kapcsolhatók: hóvirágbokréta, ibolyabokréta, gyöngyvirág, pünkösdi rózsa, csupa piros bazsarózsa. „Karácsonykor Maksai szép fehér agarat hozott ajándékba Kisannának. A lány rémülten tiltakozott. – Nem kell. Állat nem kell ajándékba. Babona ez! És nem fogadta el az agarat. Pedig hibátlanul szép, szelíd állat volt” (475).

Babonás hiedelem fűződik a hegyhez, erről beszél a nézőember, a vén Ilia Basa Tamás házában Gáspár sebesülésekor: „– Sebet kapott, a szeme közé éppen. Csákánnyal. Most fekszik, mint a kidőlt fa. És a halál a Talharu vállán ül és feni a kaszát. Hallottam jól! [...] Az éccaka lesz a tusakodás a kaszással. Ott leszek én is, ha kopog az ajtón. Ha nem ülhet az ágya szélire, amíg a nap felsüt, akkor megél a fiú” (412).

A **hegyek** mind Basa Tamás, mind Basa Anna (Kisanna) képzeletében **mitikus ítélő bírakká** válnak. Basa Tamás, amikor a lánya, Ebeni özvegye és az Ebeni unoka érdekében reverzalist ad az új fejedelemnek, öreg Rákóczi Györgynek, mintha el akarná hessegetni a titokzatos hegyek rosszallását. „... Milyen furcsa. Az öreg hegyek, amik messziről, arról hazul felől idáig integetnek bé Kolozsvárra, mintha távolodnának. [...] Homályosodnak, tűnnek egymás után a völgyi faluk [...] halkulnak az ösmerős hangok. Furcsa és nehéz dolog ez. Pedig hiszen alighogy eljöttek hazulról” (458).

Kisanna vidám és felszabadult Szováton vendégeskedve. „Vidám, napsugaras, gondtalan világ az ott Mezőségen, amilyenről a kalotaszegi ember nem is álmodik. [...] És a nagy, komoly hegyek nem terpeszkednek a fálukig le sötét, titkos erdőikkel” (462). „... Igen, igen. A vén hegyek, a tarfejű havasok, amik Kolozsvárig kéklenek, mintha tűnnének, foszladoznának. Mintha messzebről

integetnének. A hangjuk mind értetlenebb...” (463). Kolozsváron is „Kisanna vidám volt, mint a napsugaras nyár maga. És nem nézett többé a napnyugati hegyek felé. Nem ügyelte, hogy vajon felleget-e az Öreghavas hármassal, aki pedig a monostori kapuból egészen jól látszik. [...] Mintha sohase is lettek volna öreg, komoly hegyek; méltóságosak, titokzatosak, mozdulatlanok. És mintha nem éltek volna a hegyek között sohasem emberek, kevés beszédűek, örökké komolyak; örökké tusakodók erdővel, hegyekkel, a nagy nehéz étellel, akik ritkán beszélnek vidám hiábavalóságokat, nem tudnak szépeket mondani és hamis csiklandós dolgokat, amitől pirul a leányarc. Mintha sohasem lettek volna havas hegyek a világon. De én tudom, hogy a hegyek vannak. Az agg havasok élnek” (467). Kisanna felejteni akarja a havasalji életet, azt a fájdalmas csalódást, ami Gáspártól elválasztotta. A kolozsvári újabb csalódás – a nagy gavallér mezőségi Deák Sándor nem az ő, hanem az Ebeni özvegyének a kezét kéri meg, és a kézfogót ünneplők vidámságától elhúzódva „ő csak azt érezte, hogy a hegyek, a zordon havasok fekete zúgó erdőikkel jönnek, jönnek feléje, mind közelebb, fenyegetve, ijesztően, és nincs erő, ami visszatartaná őket. És nem bír mozdulni sem, amikor pedig futni, menekülni kellene. De reszketve, rettegve várja, hogy omlik reá az egész szörnyű havas” (470). Félt az álomtól is, mert tudta, hogy megint eljönnek a hegyek. „Ezért akart ő a hegyekhez visszamenni” (471), ahhoz a hegyekhez, ahonnan fúj a hideg szél, jön az eső, a jég, a hó. „A hegy félelmetes, a hegy titokzatos. A hegyekről nem jó megfélemedezni. És haragszik a hegy azokra, akik hozzája hűtlenek, akik őt elhagyják. A hegy keményen kegyetlen, a hegy kíméletlenül bosszúálló. De én tudom, hogy a hegy igazságos” (473).

A kitörni készülő **belháborút** a Bethlenek és a Rákócziak között is a **hegyek éreztetik**: „a hegyek taréján megmozdult az erdő, s mintha láthatatlan zuhatag ömlött volna felülről reája, hullámozni, hajolni kezd minden fa, minden fűszál, és a madarak ijedten bújnak a sűrűségbe”, amikor a hír bejárja az egész Erdélyt (477).

Ezekbe a mitikus erővel felruházott hegyekbe indult el a völgyből egy ember, Varju János „fel a hegynek. Hanem az bizonyára bolond volt. Így tartja mindenki. Akkor pedig igaz is kell hogy legyen” (376).

A *hegy* motívum valami ősi, panteista szemléletet tükröz, a megszemélyesített hegy formálja az emberek jellemét, alakítja sorsukat, ítél és igazságot szolgáltat.

A másik ilyen természetű eleme a műnek az *út*. Az út jelenti a **bekapcsolódás lehetőségét a társadalom életébe**. A völgyből felhúzó Varjú igénylik az emberi kapcsolatokat. Hogy ez meglegyen, szükségük van a másokhoz elvezető útra. A fia örökségét elherdáló, „örökkéig vidám Varju Miklós” a Pojána értékét hangsúlyozza. „A Pojána kincset ér [...], csak éppen hogy útja nincsen”. A közvélekedés szerint is „Bolondság fel a havasra építeni ilyen udvart, ha nincsen még útja sem” (389), de Varju János igénye, hogy bekapcsolódhasson a közösség életébe, meghozza az eredményt. Gáspár lelkendezve újságolja apjának,

hogy csinálják az utat, és az „eszébe villant valami. – Ezt édesapám csinálta ki így. – Van benne részem. Mert a nagy úttól nem leszünk messzebb ezentúl, mint Valkő” (390) Így tehát „A Pojánának útja van már, az út odavisz a nagy országútba, bé az életbe. És az úton az élet feljön ide, a magános nagy erdőbbe, ahol balta nem járt még” (390). A valóságos út **az ösvényekben** folytatódik. „Felsőgyurkucáig szekerek járnak az utat, de azon felül már csak ösvény viszen tovább” (409). „Kapusnál tér le a nagy útról az ösvény, aki a patak mentén visz fel a havasokra” (437).

A rejtélyes kincs a bolond Varjuk beavatkozása révén tűnik el a szentlászlói piacon a vasas szekerekről. A vári szekerek mellé beállnak a „hosszú mokány-szekerek gyékénysátorral. [...] A két szekérsor egymás mellett állott, csak éppen hogy a vári szekerek rúdja Jára felé, a mokány szekereké Lóna felé” (446). Az ellenkező útirány veszíti el a kincs nyomát.

Az út jelentené a **szabadulási lehetőségét** a szorongatott helyzetből, amikor az öreg fejedelem, I. Rákóczi György katonákat rendel a Varjuk ellen a Pojánára, hogy az ott sejtett kincset megszerezze. Varju János kérdezi hú emberétől: „– Beszélj, Matyfé! Van-é utunk? – Nincsen, uram... Tele a nagy út katonákkal...” (494).

Úton a férfiak járnak. Hiába tudjuk, hogy Kisanna a nagyapjával ellátogat a Pojánára, Kolozsvárra utazik. Szent György éjszakáján mégis csak várakozva látjuk a lónai fogadóban. Basáék elmennek a szováti rokonokhoz, hogy igazságos „osztályt”, birtokrendezést csináljanak, őket is már csak a célnál, a Deák portán látjuk. Gyaluban a beteg gyermekét virrasztó Basa Anna a porkoláb Maksai László felesége. Nincs szó az odakerüléséről. Csak annyi mozgásról értesülünk, hogy „...Maksai László és a felesége azon az éjszakán otthagyták Gyalu várát és vitték a halott gyermeket Monostorra...” (Magyargyerőmonostor kalotaszegi faluba) (507). Basa Annát csak akkor látjuk útközben, amikor a sebesült Maksait kíséri a Pojánára. „Pokrócokból függőágyat készítenek és két ló közé szijazzák. Abba fektetik Maksai Lászlót. Aztán fel a hegynek. [...] A hegy tetején beérik az asszonyokat. [...] Derittei Mózsai mondja Basa annánask: – Anna, az urad sebesült. [...] Az asszony feláll és az urához megy. Ránéz. Elsápad. – Hamar, hamar. Menjünk. És ő megyen a lovak után; szoroson az ura fejénél” (591–592).

Vitéz Ilona, később a Varju Gáspár felesége a monostori karácsonyi mulatságon vesz részt, majd kapusi malom mellett palántázik, látjuk a Pojánán, amint a férfiaknak ételt szolgál fel, de nem látjuk mozgásban életének egyik helyszínéről a másikra. Az ura halálának éjszakáján saroglyán viszi az öreg néző-ember a lányával a vajudó asszonyt a hurubájába. Tudjuk, hogy jár a rokonoknál, ismerősöknél, hogy pénzt szerezzen a tatár fogságba esett idősebbik fia váltságára, de nem látjuk mozgásban. Megteszi viszont az utat ura gyilkosához a Maksai portára, amikor tudomására jut, hogy a második gyermek is beteg, és segíteni akar. Sejt már valamit fiának, Varju Jankónak és Maksai Katkának a vonzalmáról. A

csendes, síró nemzetes asszony, Basa Tamás öreg felesége még a portáról sem mozdul ki, valószínűleg csak a templomba, és a lakóházból a fonó szolgálók közé.

A közös út az összetartozás jele az egymásra talált két fiatal, Maksai Katka és Varju Jankó között. „...Szép napsugaras idő, a két asszony [Basa Anna és Vitéz Ilona] üldögél a gyepen, a nagy fényő alatt. [...] Alattuk a rét le a patakig és az útig. És a réten két ember jön felfelé. Egy fiú meg egy leány. Egymás mellett, lassan. [...] Aztán jönnek tovább. Egymás mellett” (594).

Az ösvény és az út az életutat is jelentheti. „A havasi ember élete mindennapi tusakodás az életért, és éjjel-nappal minden dolgában ott tudja maga mellett a halált. De mint mikor a biztosnak tudott ösvényen egyszer csak ösmeretlen sűrűségben, csillag és naptalan szürkéségben nem tudja mitévő legyen, merre lépjen, és a bátorság nem segít semmit, akkor szállja meg a kemény embereket ilyen érzés” (487). A „völgyi” emberek értetlenül állnak, amikor Varju János „hetvenesztendős fővel most új házat épít fenn a havason” (532). Az értetlenségbe mégis vegyül valamelyes elismerés: „Más emberek. Mük itt élünk, azt se tudjuk miért. [...] A sorsunkat nem mü csináljuk, meg se próbáljuk. [...] Azok [...] Mindig akarnak valamit. Mü járt utat járunk, azok törik a maguk külön útját” (uo.).

Az út reprezentálja a politikai helyezkedést, az áttérést a Bethlenek hűségéről a Rákócziak hűségére, anyagi érdekből. De nem könnyű az elhatározás. Az Ebeni háztól a harmadik ház a Filtsik ház, „ott rezideál Rákóczi György őnagysága [...] az Ebeni ház ablakából látszik jól, amint érkeznek az urak, hogy Rákóczi kezébe személyesen adják a hűségesküt. [...] Fehér fejű öreg Basa Tamás naphosszat szemléli ezt a processziót. [...] Közel a Filtsik ház ide. Alig húszat kell lépni kaputól kapuig. Egy kicsit instálni, egy kis hűséget hazudni, és rendbe jön minden. [...] – Holnap átbballagok a Filtsik házba – mondta csendesen. [...] Nehéz út... Tudom nehéz lesz. [...] De hát nem magamért teszem; az árva unokámért. [...] – Fele Erdély megtette már az utat. [...] Erzsi nem merte tovább folytatni. De Basa Tamás úr – ahogyan mondotta – megtette másnap azt a kurta nehéz utat” (452–454).

A *hegy* azért fontos motívuma a műnek, mert ezen át hangsúlyozza az író a különállást és a hűséget. Az *út* azért fontos, mert ez adja meg az embereknek az egymáshoz közeledés, a felejtés és a megbocsátás lehetőségét, amint azt a két fiatal, Maksai Katka és Varju Jankó közös útja mutatja. Mindkét motívuma közös jellemzője, hogy beleszólnak az emberek sorsába.